

УДК 321.7(477):321.02"738"

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

О. А. Корнієвський, В. О. Нечипоренко

Розглянуто суперечливі тенденції розвитку громадянського суспільства в Україні, проблемні аспекти його взаємодії з інституціями політичної системи в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів. Визначено та охарактеризовано комплекс небезпечних загроз, які становлять виклики для розвитку вітчизняного громадянського суспільства й можуть призвести до деградації громадянського суспільства або стати «точкою зростання» рівня його організації, демократичного впливу на політичну систему та державу.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, політична система, суспільна активність, громадянська активність, громадська самоорганізація, демократизація.

Oleksandr Kornievskyy, Vitaliy Nechyporenko

THE MODERN CHALLENGES TO UKRAINE'S CIVIL SOCIETY IN CONDITIONS OF POLITICAL INSTABILITY

The contradictory trends of civil society development in Ukraine, problematic aspects of its interaction with the institutions of state in terms of internal and external challenges are defined and characterized. Identified and characterized a set of extremely dangerous threats that pose challenges to the development of domestic civil society and can lead to degradation of the civil society or become a "growth point" of his organization, democratic influence on the political system and the state. Study determines that unreformed and corrupt political system is not promotes development for civil society in Ukraine.

Keywords: civil society, state, political system, social activity, civil activity, civil self-organization, democratization.

**Корнієвський
Олександр
Анатолійович** – доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу розвитку політичної системи Національного інституту стратегічних досліджень

**Нечипоренко Віталій
Олександрович** – кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу соціальної філософії Інституту філософії НАН України

26 лютого 2016 р. Президент України своїм Указом затвердив Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 рр. Цей стратегічний документ доктринального спрямування основними цілями визначає залучення громадськості до участі у формуванні та реалізації державної політики,

здійснення спільних проектів інформаційного, аналітично-дослідницького, благодійного, соціального й іншого суспільно корисного спрямування, запобігання корупції, проведення громадської експертизи діяльності та рішень органів виконавчої влади тощо. Факт прийняття цього документа свідчить про розуміння державою необхідності

сприяння розвитку громадянського суспільства як основного рушія демократизації та соціально-економічного розвитку країни, подолання авторитарних інтенцій політичної системи та забезпечення цивілізаційного розвитку України.

Проблематика громадянського суспільства в зарубіжній політичній теорії має власну потужну історію, яка відображена у багатьох публікаціях міжнародного рівня. Тож назвемо лише найбільш відомих авторів: А. Арато, Дж. Когена, Ю. Габермаса, Е. Гелнера, А. Ентціоні, Дж. Кіна, Р. Патнема та ін.

Проблеми становлення й розвитку за сучасної доби громадських об'єднань в Україні, оптимізації їх взаємовідносин з органами влади стали предметом дослідження багатьох вітчизняних учених (В. Барков, В. Бортніков, М. Бунік, М. Головатий, А. Грамчук, С. Кириченко, А. Колодій, О. Костенко, Т. Розова, М. Рябчук, А. Сіленко, В. Степаненко, С. Тимченко, Р. Чернорог, О. Якубовський та ін.). Українські дослідники громадянського суспільства також приділяли значну увагу його аксіологічному виміру (А. Лой, А. Карась, А. Єрмоленко та ін.) [1]. Проблематику розбудови в Україні громадянського суспільства, формування його взаємовідносин з державою активно досліджують учені Національного інституту стратегічних досліджень, зокрема, у 2016 р. за участі громадських експертів вони підготували вже п'яту щорічну аналітичну доповідь НІСД відповідного спрямування [2]. Ця проблематика ґрунтовно аналізується у колективних монографіях за ред. А. Кудряченка [3], І. Кресіної [4] та інших українських учених.

Як бачимо, значна частина досліджень присвячена «статичним» аспектам проблеми – взаємодії держави з громадянським суспільством, їх взаємозалежності. Натомість «динамічний» аспект – визначення загроз і викликів для Української держави та громадянського суспільства – потребує додаткового політологічного аналізу.

Ідея концептуалізувати поняття «виклик – відповідь» належить Арнольду Тойнбі. У загальному сенсі воно позначало надзвичайні явища чи історичні ситуації, які ставлять під загрозу існування великої спільноти (у А. Тойнбі – цивілізації). Учений виокремлював «виклики» суворого природного доквілля, агресії сусідніх держав, постійного зовнішнього тиску й інші [5]. При цьому важливо відзначити, що поняття «виклик – відповідь» сьогодні активно запозичується гуманітарними науками. Тож його застосування до аналізу проблематики розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні, яка змушена адекватно відповідати на загрози для державності внутрішні та зовнішні виклики, є вельми актуальним для забезпечення національної безпеки, консолідації українського суспільства.

Отже, **мета статті** – визначити й охарактеризувати небезпечні загрози, які перешкоджають формуванню в Україні реального громадянського суспільства в умовах російської гібридної війни та появи ініційованих агресором низки внутрішніх викликів для України.

Відразу ж зазначимо, що саме політичні загрози, насамперед криза політичної системи, виявили себе як комплексні явища, котрі детермінуються наявними суперечностями розвитку громадянського суспільства та затягуванням процесу реформування політичної системи України, наявністю інших факторів.

Найбільш загрозові з викликів, на які сучасному громадянському суспільству потрібно дати адекватну відповідь і в теоретичному, і в практичному аспектах, пов'язані не тільки з гібридною війною, деструктивною для нашої державності та цивілізаційного розвитку українського суспільства. Такими викликами є соціально-економічна криза та зумовлене нею масове зuboжіння українських громадян, масштабна корупція та «заговорювання», непереконаливі пояснення цієї проблеми представниками правлячого класу. Всі ці виклики наразі є взаємопов'язаними й показово віддзеркалюють суперечливий, загрозовий розвиток ситуації в Україні у постмайданний період.

Вельми знаковою у цей період була роль громадянського суспільства у захисті національної безпеки в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України. Українська громадськість виявила свої найкращі якості, відразу ставши вагомим чинником посилення оборонного потенціалу країни, яким у ситуації прямої загрози існуванню держави правлячий клас не міг знехтувати. Слід визнати, що саме протистояння зовнішній агресії залишається чи не головним чинником організаційного зміцнення громадянського суспільства України, що не дає йому зійти з політичної авансцени, як це було після подій 2004 р. Російська гібридна війна проти України надала вітчизняному громадянському суспільству нові сенси розвитку та «точки зростання».

На сьогодні саме оборонна сфера є тим плацдармом, де громадянське суспільство доводить і вдосконалює свою здатність розбудовувати організаційні структури, альтернативні недостатньо ефективним державним. Кризові процеси в Україні та зовнішні впливи поставили під загрозу її існування як національної держави, що було сприйнято громадянами як особистий виклик, загрозу їхній самоідентифікації [2, с. 12–13].

На інформаційній ділянці українського спротиву діяльність різноманітних громадських мереж та окремих активістів, що сприяє боротьбі із зовнішньою агресією, стала переконаливим свідченням державницької позиції громадянського, експертного

та медіа-середовищ, здатності суспільства до дієвої самоорганізації в інтересах української державності.

Загалом, у різних видах оборонно-безпекової діяльності високий рівень активності та мотивації сьогодні демонструють різні громадські структури й ініціативні групи, що виявляється в цілеспрямованій діяльності з вирішення інформаційно-просвітницьких, моніторингових, експертно-аналітичних, мобілізаційних, благодійницьких та інших завдань. Інколи саме активний неоднорідний за своїм складом громадський сегмент робить у їх виконання внесок, зіставний із тим, який традиційно належить уповноваженим органам влади, або навіть більший за нього. До того ж деякі новостворені громадські структури, мережі, рухи з мінімальними ресурсами виявилися більш дієвими за традиційні структури в обстоюванні інтересів і прав громадян.

Більше того, сегмент активної громадськості акумулює та поширює через мережеву спільноту, електронні ЗМІ інформацію про вчинення серйозних порушень і злочинів проти громадян України, терористичні та сепаратистські дії, інші зазіхання на національні інтереси, а також про результати пошуку військовополонених, заручників, зниклих і загиблих. Іншим напрямом активності громадського сектору стало здійснення експертного аналізу та підготовка рекомендацій оборонного й правоохоронного спрямування для державних органів.

Отже, в умовах найвищої концентрації загроз суспільству та державі організована громадськість реагує надзвичайно оперативним і ефективно, хоча донедавна мала обмежений інструментарій впливу на забезпечення життєдіяльності державного організму [2, с. 44–55].

Маємо констатувати суттєві зміни в напрямках діяльності організацій громадянського суспільства (далі – ОГС) за сучасної доби, що позначилося на загальній структурі, чисельності, формах і методах їхньої діяльності. Почали активно формуватись і набувати більшої значущості громадські ініціативи та мобілізаційні стратегії у сфері безпеки, а також зумовлені ними нові механізми взаємодії державних органів та ОГС. У ситуації безпосередньої загрози національним інтересам закономірно вирізняються й досі найуспішніше розвиваються оборонно-безпекові форми громадської самоорганізації, насамперед добровольчий та волонтерський рухи, які за масштабами свого поширення стали безпрецедентними не лише в Україні.

У ході протидії зовнішній агресії українське громадянське суспільство змогло стати гарантом демократичних перетворень, європейського цивілізаційного вибору України, одним із головних суб'єктів забезпечення її національної безпеки. Це

актуалізує необхідність подальшого поліпшення державою політико-правових умов розвитку громадянського суспільства та діяльності ОГС як ефективну відповідь на виклики зовнішньої агресії, які все ще становлять чималу загрозу для нашої держави.

Не менш небезпечними для державності та громадянського суспільства України є взаємопов'язані із зовнішніми внутрішні виклики. Аргументацією цього висновку слугує загальне розуміння громадянського суспільства як певного типу суспільної організації. При цьому політична наука розглядає таке суспільство як систему горизонтальних зв'язків, суспільно-політичних орієнтацій і норм суспільної поведінки в межах політичної системи. Потужний сплеск благодійності в період та після Революції Гідності засвідчив, що громадянське суспільство здатне демонструвати високий рівень самоорганізації та мобільності. Так, у 2014 р. українці перерахували на благодійні потреби 8 млрд грн – абсолютний рекорд у новітній історії України [6, с. 2].

Проте було б неправильним замовчувати наявність в Україні і пострадянських аномалій, які стали опорою російської анексії Криму, а згодом – озброєного сепаратизму на сході України. Однак це лише доводить, що громадянське суспільство, будучи невід'ємним атрибутом розвиненої демократії, переймає також і вади недемократичної політичної системи. Саме такі інтенції задавали деякі представники політичної еліти Сходу та Півдня України, налаштовані на поглиблення економічних і політичних зв'язків з Росією та інфіковані російською традицією консервативного авторитаризму [7].

Безперечний, а часом вирішальний громадський вплив на перебіг політичного процесу під час подій листопада – грудня 2004 р. та листопада 2013 р. – лютого 2014 р., здавалося б, засвідчив незворотність демократичного транзиту України та зростання ролі громадянського суспільства як провідного агента демократизації. Надзвичайна самоорганізація й самопожертва українського суспільства під час Євромайдану, його роль у протистоянні зовнішній агресії, делегування окремих представників громадських, добровольчих та волонтерських організацій до органів влади – усе це породило в громадян сподівання на те, що очікувана суспільством оновлена держава стане більш ефективною, серйозно поставиться до проведення кардинальних реформ, які сприятимуть демократизації та зростанню добробуту.

Однак, як свідчить розвиток ситуації у постмайданний період, інституції політичної системи далеко не завжди приділяли належну увагу буденним, але насправді вирішальним для модернізації державного організму аспектам життєдіяльності українського соціуму – різноманітним

громадським ініціативам та ОГС, націленим на продукування інновацій, та популяризації дієвих практик, спрямованих на покращення життя українських громадян. Натомість широкий резонанс останнім часом мали майже виключно екстремальні прояви громадянської активності [8].

Власне, рівень громадянського суспільства визначається не лише кількісними й іншими формальними показниками (кількістю та чисельністю громадських об'єднань, розробленістю правових засад і механізмів їхньої діяльності тощо), а насамперед якісними показниками – дієвістю ОГС і рівнем їхнього реального впливу на суспільно-політичне життя, вироблення й реалізацію державної політики. Нині, за різними оцінками, із числа офіційно зареєстрованих громадських організацій справді суспільно активними є близько 5 %, бюджети 90 % яких формуються за рахунок коштів міжнародних донорів. За даними Інституту соціології НАН України, 80 % громадян України не є членами жодної з громадських організацій. Хоча за формальним показником кількості ОГС Україна майже не відстає від загальноєвропейських країн [8].

Прикро констатувати, але громадянське суспільство поки що не спромоглося сформувати системну матрицю та чіткі механізми впливу на соціальне середовище та політичні процеси. Це, на жаль, дозволяє політичному (правлячому) класу ставитися (як це було й дотепер) до організованої громадськості не як до носія влади, а як до електорального ресурсу, який під впливом усього арсеналу маніпуляційних технологій періодично використовується в інтересах тієї чи іншої кланово-олігархічної групи правлячого класу. Подекуди відбувається повернення до характерних для попереднього режиму імітаційних практик (зокрема, до створення «кишенькових» громадських рад при владних структурах) замість упровадження системи реального партнерства між органами влади та ОГС. Взаємодія інституцій політичної системи з організованою громадськістю фактично обмежується допуском її окремих представників до державних посад і використанням застарілих, забюрократизованих та й узагалі фіктивних форматів комунікації.

В умовах недовісти суто інституційних засобів здійснення громадянського контролю за діяльністю органів державної влади та їх посадових осіб, а також за мінімального впливу на кадрові призначення, громадські змушені вдаватися до інформаційних кампаній у ЗМІ. На тлі низького рівня довіри до виконання органами державної влади антикорупційних, правозахисних та інших завдань саме тиск громадськості підштовхує відповідні органи ініціювати розслідування або навіть відставки посадових осіб, які вчинили корупційні й інші незаконні дії.

Водночас зробимо акцент на тому, що після подій листопада 2013 р. – лютого 2014 р. відбувається певне гальмування темпів розвитку громадянського суспільства. Так, через рішення Парламенту України та органів судочинства, а також через діяльність правоохоронних органів спостерігається обмеження свободи громадян на проведення мирних зібрань і протестів. Недосконалим залишається законодавство щодо страйків найманих працівників. Не можна виключати обмеження місцевої демократії через анонсовану реформу децентралізації з огляду хоча б на той факт, що й дотепер, попри суспільні запити, українські політики продовжують ухилятися від копіткої роботи з розробки законодавчого акта про місцеві референдуми як форми прямої демократії, демонструють неготовність до ведення дійового суспільного діалогу.

Що ж до оцінки впливовими зарубіжними неурядовими організаціями стану демократії в сучасній Україні, то показовими є результати дослідження «Країни перехідного періоду», проведеного міжнародною організацією *Freedom House* у 2016 р. Індекс демократії в Україні відповідно до цих результатів оцінений міжнародними експертами на рівні 4,68 бала (за шкалою від 1 до 7, де 1 відображає найвищий рівень демократії, 7 – найнижчий). У 2015 р. індекс демократії в Україні дорівнював 4,75 бала. Тобто, маємо певне покращення, однак загальна оцінка міжнародними експертами процесу демократизації в Україні відносить її до «частково вільних країн» (*partly free*) з «гібридним режимом» (*hybrid regime*). Позитивно, що Україна позбулася оцінки *semi-consolidated authoritarian regime*. Утім прикро констатувати, що ступінь громадянських свобод в Україні все ще не досягає рівня *semi-consolidated democracy* [9].

До виникнення додаткових реальних або потенційних загроз національним інтересам та демократизації України призводить цілеспрямоване використання зовнішньополітичними та певними внутрішньополітичними силами громадянської активності, зокрема її протестних вуличних форм. При цьому брак реальних результатів на шляху реформування України, намагання правлячого класу уникнути звітності та відповідальності перед суспільством, пояснень щодо походження задекларованих у електронних деклараціях коштів та майна загрожують поглибленням політичної кризи в країні, створюють підґрунтя для масових громадянських протестних акцій.

Сьогодні українське громадянське суспільство продовжує посилювати імпульси інституціям політичної системи, яка має відійти від парадигми використання держави, її органів і фінансів для збагачення правлячого класу. На думку відомого шведського економіста Андерса Ослунда, збереження корумпованої політичної системи неминуче призведе до втрати української державності.

Водночас дослідник відзначає обнадійливі досягнення у вирішенні проблеми системної корупції, здійснені на державному рівні. Так, найбільш перспективним досягненням у вирішенні цієї проблеми А. Ослунд вважає систему державних закупівель *ProZorro* [10]. Паралельно із зусиллями держави щодо розвитку системи електронного урядування та надання онлайн-сервісів, українськими волонтерами був створений Портал державних послуг *iGov*. Зручність користування та інформативність цього інтернет-ресурсу значно переважають офіційні аналоги.

Вітчизняні соціологи висловлюють упевненість, що досвід громадянських практик, стисло охарактеризованих у нашому викладі, має допомогти вітчизняному громадянському суспільству в досягненні якісно нового рівня розвитку. З позиції українського вченого-соціолога Олександра Резніка, «за умов соціально-економічної кризи громадянські практики сприяють формуванню оптимальних стратегій адаптації до труднощів. Вищий рівень соціального самопочуття, покладання на власні сили сприяють накопиченню моральних та соціально-психологічних ресурсів, які дають переваги носіям громадянських практик для самоактуалізації людини в соціальному житті» [11, с. 296]. Зрештою, від того, чи вдасться громадянському суспільству та владним структурам зберегти та примножити потенціал співпраці, закладений у найскладніший для України період (багато в чому пов'язаний із російською гібридною війною), виробити консолідоване бачення майбутнього та єдину стратегію демократичних перетворень, залежатиме набуття Україною всіх ознак цивілізованої, демократичної, соціально-правової держави.

Висновки

У період випробувань для української державності організована громадськість продемонструвала високу здатність до консолідації та мобілізації. Тому успіхи громадської самоорганізації та громадянські ініціативи українських патріотів мають сприйматися як найважливіший ресурс державотворення. В умовах безпрецедентних викликів Україні як ніколи необхідний системний моніторинг політичних процесів і суспільної активності, можливостей залучення ОГС до вироблення й реалізації політики національної безпеки в різних сферах життєдіяльності, делегування державою громадському сектору частини своїх публічних повноважень.

Удосконалення політичної системи та реформи державного управління мають послугувати подоланням в Україні небезпечних викликів її державності та громадянському суспільству, якими є:

– зневіра громадськості у спроможності нині діючої «партії влади» провести повномасштабні демократичні реформи, особливо в сфері державного

управління, державних фінансів, приватизації та залучення інвестицій;

– згасання громадянської активності внаслідок погіршення добробуту середнього класу – економічної основи громадянського суспільства, соціально-психологічної втоми від недалекогоглядної політики правлячого класу, що призвело до масового зубожіння українських громадян;

– зростання рівня корупції через невдалі дії з реформування тих державних органів, які найбільше взаємодіють з громадянами (податкова служба, поліція, прокуратура, органи охорони здоров'я тощо);

– неправомірне поширення адміністративних заходів і нормативно-правових засобів обмеження прав і свобод громадян під гаслами захисту від зовнішньої агресії;

– поширення настроїв патерналізму внаслідок масовізації політики субсидій у соціальній (житлово-комунальній) сфері;

– зростання рівня радикальних настроїв у суспільстві внаслідок невдоволення політикою нинішньої «партії влади» щодо вирішення комплексу проблем, зумовлених російською гібридною війною, непрофесіоналізмом і некомпетентністю частини представників політико-владних структур, їхніми корупційними діями, нехтуванням громадської думки та ОГС як рівноправних партнерів органів державної влади, небажанням створювати однакові можливості для всіх учасників процесів полікотворення на засадах демократії участі, цінностей громадянського суспільства.

Кожне суспільство відповідає на виклики сьогодення у свій унікальний спосіб. Якщо громадянське суспільство та інституції політичної системи України знайдуть оптимальні варіанти відповідей на виклики зовнішньої агресії та внутрішніх негативних явищ, то, безумовно, українське суспільство перейде на вищу сходинку у своєму розвитку. Тому запорукою успішного формування в Україні реального громадянського суспільства та його партнерських відносин з державою має стати комплексна трансформація всієї політико-правової системи України як цивілізований процес утвердження консолідованої демократії європейського зразка, в якій переважають громадянські цінності й яка забезпечує підконтрольність і підзвітність правлячого класу пересічним громадянам та ОГС, їх найширше залучення до державних справ та прийняття політичних рішень. Така політико-правова система сприятиме громадянській та політичній суб'єктності громадян, формуванню їх як економічно та політично вільних особистостей, добре обізнаних зі своїми правами й обов'язками та налаштованих, у разі потреби, на захист власних інтересів на демократичних, конвенційних (договірних) засадах.

Список використаних джерел

1. Цінності громадянського суспільства і моральний вибір : український досвід : [зб. ст.] / Міжнародний фонд «Відродження» [відп. ред. А. М. Єрмоленко, О. О. Кисельова]. – К. : Етна-1, 2005. – 267 с.
2. Розвиток громадянського суспільства в Україні : аналіт. доп. / В. М. Яблонський, П. Ф. Вознюк, Д. М. Горелов [та ін.] ; за ред. О. А. Корнієвського, М. М. Розумного. – К. : НІСД, 2015. – 60 с.
3. Політична система і громадянське суспільство : європейські і українські реалії / [А. І. Кудряченко, В. М. Бебик, В. І. Бортніков [та ін.] ; за заг. ред. А. І. Кудряченка. – К. : НІСД, 2007. – 395 с.
4. Держава і громадянське суспільство в Україні : проблеми взаємодії : монографія / [І. О. Кресіна, О. В. Скрипнюк, А. А. Коваленко [та ін.] ; за ред. І. О. Кресіної] ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Логос, 2007. – 314 с.
5. Тойнби А. Дж. Постижение истории : сборник / пер. с англ. Е. Д. Жаркова ; Т. П. Генезис цивилизаций. Вызов-и-Ответ / А. Дж. Тойнби. – М. : Рольф, 2001. – 640 с.
6. Лациба М. МінФін, почуй громадськість // Громадянське суспільство. – 2015. – № 4 (24). – С. 2.
7. Валіцький А. В полоні консервативної утопії : Структура і видозміни російського слов'янофільства. – К. : Основи, 1998. – 710 с.
8. Літкевич В. Держава і громадянське суспільство : противники чи партнери? // Дзеркало тижня. Україна. – 2016. – № 15. – 23–28 квіт. – С. 13.
9. Freedom House [Електронний ресурс] // Офіційний сайт. – Режим доступу : <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2016>
10. Аслунд А. Без подолання корупції лідери України приведуть її до провалу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/28166354.html>
11. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві : чинники, суб'єкти, способи реалізації. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2011. – 335 с.

References

1. Yermolenko, A. M., & Kiselov, O. O. (Eds.) (2005). *Tsinnosti hromadianskoho suspilstva i moralnyi vybir*:

- ukrainskyi dosvid [The values of civil society and the moral choice : Ukrainian experience].* Kyiv : Etna-1 [in Ukrainian].
2. Yablonskyi, V. M., Voznuk, P. F., Gorelov, D. M., Kornievskyi, O. A., & Rozumnyi M. M. (2015). *Rozvytok hromadianskoho suspilstva v Ukraini : analit. dop.* [The development of civil society in Ukraine (analytical report)]. Kyiv : NISS [in Ukrainian].
 3. Kudriatchenko, A. I., Bebek, V. M., & Bortnikov, V. I. (2007). *Politychna systema i hromadianske suspilstvo : evropeyski i ukrainski realii [The political system and civil society : European and Ukrainian realities].* Kyiv : NISS [in Ukrainian].
 4. Kresina, I. O., Skrypnyuk, O. V., & Kovalenko, A. A. (2007). *Derzhava i hromadianske suspilstvo v Ukraini : problemy vzaiemodii [State and civil society in Ukraine : problems of interaction].* Kyiv : Logos [in Ukrainian].
 5. Toynbee, A. J. (2001). *Postizhenie istorii. Genezis tsivilizatsiy. Vyizov-i-Otvet [The Geneses of Civilizations. Challenge-and-Response].* (Zharkova E. D., Transl.). Moscow : Rolf [in Russian].
 6. Latsyba, M. (2015). *MinFin, pochui hromadskist! [Ministry of Finance, hear the public!].* *Hromadianske suspilstvo – Civil Society*, 4 (24), p. 2 [in Ukrainian].
 7. Walicki, A. (1998). *V poloni konservatyvnoi utopii : Struktura i vidozminy rosiyskoho slovianofilstva [In captivity of the conservative utopia : Structure and modification of Russian Slavophil's].* Kyiv : Osnovy [in Ukrainian].
 8. Litkevich, V. (2016). *Derzhava i hromadianske suspilstvo : protyvnyky chy partnery? [State and Civil Society : adversaries or partners?].* *Dzerkalo tyzhna. Ukraina – Mirror of the Week. Ukraine*, 15, 23–28 April [in Ukrainian].
 9. Freedom House. *freedomhouse.org*. Retrieved from <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2016> [in English].
 10. Aslund, A. (2016). *Bez podolannia korupcii lidery Ukrainy pryvedut yii do provalu [Without fighting corruption leaders of Ukraine will lead to failure].* *radiosvoboda.org*. Retrieved from <http://www.radiosvoboda.org/a/28166354.html> [in Ukrainian].
 11. Reznik, O. (2011). *Hromadianski praktyky v perehidnomu suspilstvi : chynnyky, subiekty, sposoby realizatsii [Civil Practices in the Transition Society : Factors, Subjects, Methods of Realization].* Kyiv : Institut of Sociology, NAS of Ukraine [in Ukrainian].